

Ağrı İsyanlarında İran'ın Rolü (1926-1930)

Iran's Role in the Ararat Rebellions (1926-1930)

Arş. Gör. Dr. Kamuran KARABALIK ¹

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında başlayan Ağrı İsyanı, Türkiye-İran sınır bölgelerinde meskûn olan Celali, Milanlı (Gurusanlı), Haydaranlı, Şikak, Harki Kürt aşiretlerinin destekleriyle geniş bir bölgeye yayıldı. İsyanlılara destek veren bu aşiretler, Türk birlikleri tarafından takip edilince sınırı geçerek İran topraklarına firar ettiler. İran hükümeti, Türk hükümetinin bütün uyarılarına rağmen isyancıların sınırı geçmelerine sessiz kaldı. Bu durum Türkiye-İran arasında gerginliğe sebep oldu. Bir süre devam eden bu gerginlik, Türkiye'nin askeri operasyonları neticesinde isyanın bastırılmasıyla yumuşama sürecine girdi. 1932 yılında imzalanan antlaşma neticesinde ise iki ülke arasında gerginliğe sebep olan bu sorun çözüme kavuşturuldu. Bu çalışmanın amacı, 1926 yılında Ağrı'da patlak veren isyandaki İranlı Kürt aşiretleri ile İran hükümetinin rolünü incelemektir. Çalışma ele alınırken arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri ve telif-tetkik eserler dikkate alınmaya çalışıldı.

Anahtar kelimeler: Ağrı İsyanı, Türkiye, İran, Kürt aşiretleri.

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The Ararat Rebellion, which started in the first years of the Turkish Republic, spread to a wide region with the support of the Celali, Milanli (Grusanli), Haydaranli, Shikak and Harki Kurdish tribes located in the Turkey-Iran border regions. When these tribes, which supported the rebels, were followed by Turkish troops, they crossed the border and fled to Iranian territory. Despite all the warnings of the Turkish government, the Iranian government kept silent as the rebels crossed the border. This situation caused tension between Turkey and Iran. This tension, which lasted for a while, entered a détente process with the suppression of the rebellion as a result of Turkey's military operations. As a result of the treaty signed in 1932, this problem, which caused tension between the two countries, was resolved. The aim of this study is to examine the role of Iranian Kurdish tribes and the Iranian government in the Ararat rebellion in 1926. Archival documents, newspapers of the period and copyright-reviewed works were tried to be taken into consideration while the study was being done.

Keywords: Ararat Rebellion, Turkey, Iran, Kurdish tribes.

Paper Type: Research

Giriş

Ağrı İsyanı öncesinde Türkiye-İran ilişkileri Sünni-Şii mezhep temelli çekişmeler, İran topraklarının Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Osmanlı güçleri tarafından zapt edilmesi, sınır sorunları ve buna bağlı olarak sınırındaki Kürt, Ermeni ve Nasturilerin yarattığı sorunlardan dolayı gergindi (Dilan, 1978, s. 74). Bilhassa Kürt aşiretlerinin sebep oldukları sınır sorunları, iki ülke arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde başat rol oynadı. Bir reise bağlı, aşiretler halinde yaşayan bu Kürt aşiretleri, Türkiye'nin güneydoğusunda, İran'ın batı ve kuzeybatısında yoğun olarak (Çay, 2010, s. 27) Uşnu mıntıkasının kuzeyinden Ağrı Dağı'na kadar olan sahada meskûndular. Sınır boyunca yoğun olarak yaşayan bu aşiretler arasında: Celaliler, Milanlılar

¹ Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Zonguldak. e-mail: kamurankbalik@gmail.com

(Gurusanlar), Şikaklar, Haydaranlılar ve Harkiler bulunuyordu². Aşiretler arasında zaman zaman sorunlar yaşansa da aralarındaki akrabalık ilişkileri bu aşiretlerin herhangi bir sorun karşısında bir araya gelmelerine önemli etki yapıyordu (Şimşir, 2010, s. 244). Dolayısıyla geçmişten günümüze genel olarak bölgedeki devletlerin sınırları içerisinde yaşayan bu aşiretler, bağlı bulundukları devletlerin iç ve dış politikalarında rol oynadıklarından dikkate alınması gereken bir unsurdu. Çünkü savaş dönemlerinde Simko İsmail Ağa veya Abdurrezak gibi Kürt aşiretleri Ruslarla veya İngilizlerle birlikte hareket ediyorlardı (Karabalık, 2019, s. 49). Bunun dışında sınırdaki bazı vilayetlerin Osmanlı ve İran devletleri arasında sürekli el değiştirmesinden dolayı bu aşiretler bazen Osmanlı tebaası bazen de İran tebaası olduklarından herhangi bir aidiyet duygusuna sahip değillerdi. Ayrıca sınır hatlarında yaşayan Kürt aşiretleri, Osmanlı veya İran devletleri ile anlaşmazlığa girdiklerinde sınırın diğer tarafına geçerek izlerini kaybettiriyorlardı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında da Türkiye-İran arasında Kürt aşiretleri meselesi devam etti. Nitekim bu Kürt aşiretleri sınır bölgelerinde asayiş problemlerine sebep oldular. Türkiye-İran sınırında bulunan Ağrı, bu asayiş problemlerinin yaşandığı önemli bir yerd. Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra İhsan Nuri³ gibi önde gelen isyancıların bazıları sınırı geçerek İran, Irak, Suriye gibi ülkelere sığınırken bazıları da dağlara kaçmışlardı (Şadilli, 2010, s. 128). Şeyh Sait İsyanı her ne kadar bastırılmış gibi görünse de gerek yurt dışına kaçan ve gerekse dağlara kaçarak izini kaybettiren isyancılar yeniden harekete geçmek için fırsat kolluyorlardı. Nitekim görünürde hayvan çalma meselesi yüzünden Türk hükümetinin eşkıyalara karşı başlattığı takibat neticesinde isyancılar bir araya gelerek 1926 yılında Ağrı'da isyan başlattılar (Hallı, 1972, s. 56). İsyan patlak verdikten sonra sınırın İran tarafında yaşayan Kürt aşiretleri de sınırı geçerek Türk köylerine baskınlar yaptılar ve isyancıları desteklediler. İsyancıların Türk köylerine baskın yaptıktan sonra İran sınırını geçerek izini kaybettirmelerine İran hükümeti göz yumdu. Bunun sebebi, Türkiye'nin İran'da yaşayan Türkler ile yakından ilgilenmesinin düşünülmesiydi. Buna karşılık İran da Kürt aşiretlerinin Türkiye aleyhindeki faaliyetlerine sessiz kalıyordu (Çay, 2010, s. 472).

Bu çalışmada, Ağrı isyanı başladıktan sonra İranlı Kürt aşiretlerinin isyana desteklerini ve bu aşiretlerin Türkiye aleyhindeki faaliyetlerine göz yuman İran hükümetinin isyandaki rolü üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ilk başlığında Ağrı isyanı öncesinde Kürt aşiretlerinin sebep oldukları sınır sorunları ve bu sorunun Türk-İran ilişkilerine etkisi incelenmeye çalışıldı. İkinci başlıkta isyanın başlaması ve bu isyana İranlı Kürt aşiretlerinin rolleri üzerinde duruldu. Üçüncü başlıkta ise isyan sebebiyle Türkiye'nin tüm uyarılarına rağmen İran'ın takındığı tavıra dikkat çekildi. Çalışma ele alınırken arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri ve telif-tetkik eserler dikkate alınmaya çalışıldı.

1. Ağrı İsyanı Öncesinde Türk-İran İlişkilerinde Kürt Aşiretleri Meselesi

² 1927 tarihli “*İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*” isimli çalışmada bu aşiretler hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Rapora göre; Celaliler: Türk sınırına yakın Uşnu, Savuçbulak ve Serdeşt civarlarında meskündular. Kürt aşiretleri arasında saldırganlıkları ile bilinen Celaliler, yaşadıkları bölgelerin sarp ve dağlık olmaları hasebiyle aralarından meşhur şakilerin çıkmasına sebep olmuştur. Göçebe halinde yaşayan bu aşiret, kışları Makü'nün kuzey muntikalarında Sarı Su ile Aras Nehri arasındaki bölgelerde, yazları ise Ağrı Dağı'nın yüksek yerlerinde geçirirler. Celali Aşiretine bağlı taifeler ise şunlardır: Sakanlı, Kızılbaşoğlu, Canukanlı, Belhkanlı, Halikanlı, Ali Maholu, Budakanlu, Mısırganlı, Hasuhaklı?, Şeyh Derviş'tir. Milan (Arusanlılar): Celaliler gibi göçebe bir hayat sürmektedirler. Bu aşiret de kendi içerisinde taifelere ayrılmaktadır. Makü, Eleğen Dağı, Sökmenova civarında meskündurlar. Şikaklar: Dilman ve Rumiye taraflarındaki sınır bölgelerinde meskündurlar. Şikaklar da Şakiri, Mamadi v.b. taifelere ayrılırlar. Haydaranlılar: diğer aşiretlere göre miktarca az olan bu aşiret, zamanla Muradiye ve Çaldıran tarafına geçerek buraya yerleşmişlerdir. Harkılar: Rumiye'nin Tergevar, Deşt ve Mergevar mahallinde sakinler. Bu aşiret de kendi içerisinde taifelere ayrılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: (İran Azerbaycanı Tedkik Raporu, 1927, s. 49-58).

³ 1893 yılında Bitlis'te doğan İhsan Nuri, 1910'da İstanbul'daki Harbiye Mektebi'ni bitirerek Osmanlı ordusunda görev aldı. Yemen ve Arnavutluk'taki isyanların bastırılması dışında Birinci Dünya Savaşı sırasında da Kafkasya Cephesi'nde görev alan İhsan Nuri, savaşın sona Kürt Teali Cemiyeti ile temasa geçti. Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra Suriye'ye kaçan İhsan Nuri, 1927'de Ağrı bölgesindeki isyanda aktif görev aldı. (Işık, 2000, s. 169–173).

Türk-İran ilişkilerinde önemli bir mesele olan Kürt aşiretlerinin sebep oldukları sınır ve asayiş sorunları, Sultan Yavuz Selim dönemine (1512-1520) kadar gitmektedir. Bu sorun, iki devlet arasındaki sınır hatlarının belirlenmemesinden dolayı Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarına kadar sürdü. Sorunun çözümü için ilk girişim Erzurum Antlaşması (1 Haziran 1847)⁴ ile oldu. Bu antlaşma ile Osmanlı, İran, Rusya ve İngiltere devletlerinin temsilcilerinden müteşekkil bir "*Tahdid-i Hudud Komisyonu*" kuruldu (BOA. HR. SYS. 2920/73). Derviş Paşa'nın başkanlığını üstlendiği bu komisyon Ocak 1850'de çalışmalarına başladı. Komisyonun çalışmaları neticesinde Osmanlı Devleti lehine alınan kararlara İran'ın riayet etmemesi üzerine Osmanlı Devleti, 1852 yılında heyeti geri çekince çalışmalara son verildi⁵. Sonraki dönemlerde de Osmanlı-İran sınır meselelerinin çözümüne yönelik komisyonlar (1875, 1905, 911) kurulsada (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 94) bu sorun yine de çözülemedi. Çünkü sınır boylarında göçebe yaşayan Kürt aşiretlerinin sebep oldukları asayiş sorunları devam ediyordu.

1907 Rus-İngiliz Antlaşması⁶ neticesinde İran, Rus-İngiliz nüfuz bölgesi ilan edilince iki devlet arasındaki sınır meselesi daha da önem kazandı. Nitekim, Ruslar, İran'ın Güney Azerbaycan vilayetlerini işgal etmeye başlayınca bölgedeki bazı Kürt aşiretlerini (Simko İsmail Ağa, Abdurrezak) kullanarak Osmanlı sınırına yakın bölgelerde asayiş sorunlarına sebep oldular (Karabalık, 2019, s. 52-61). Bunun üzerine Osmanlı Devleti, Mehmet Fazıl Paşa ve İzzet Paşa idaresindeki birlikleri bölgeye sevk etti. Osmanlı birlikleri çok geçmeden Hoy, Selmas, Savuçbulak, Rumiye, Serdeşt Bane, Vezne, Bukan, Bradost Mergaver ve Somay'ın bazı köylerini zapt etti. İran hükümeti, Osmanlı birliklerinin bu ilerleyişinin iki ülke arasındaki sınır görüşmelerine zarar verdiğini bildirince Osmanlı Devleti, sınır görüşmelerinin sekteye uğramaması için zapt ettiği yerleri boşaltmak zorunda kaldı (BOA. Y.MTV. 306/5). Ayrıca İngiltere, sınırda yaşanan sorunlar sebebiyle, petrol ürünlerinin güvenli bir şekilde nakliyesini sağlamak için bu sorunun çözülmesini kendi çıkarları için önemli gördüğünden Osmanlı ve İran heyetlerini Tahran'da bir araya getirdi ve böylece Tahran Protokolü (21 Aralık 1911) imzalandı. Bu protokole göre, İstanbul'da sadece Osmanlı ve İran devletlerinin temsilcilerinin katılacağı toplantıda Erzurum Antlaşması da göz önünde bulundurularak sınırlar belirlenecekti. Antlaşma sağlanamayan meseleler olduğu takdirde ise Rusya ve İngiltere devletlerine danışılmadan mesele Uluslararası Adalet Divanı'na gönderilecekti (BOA. HR. TH. 381/48). Fakat bu antlaşma ile Osmanlı Devleti, Ervendrud bölgesinde hâkimiyet kursa da İran'ın Ervendrud Nehri'nde denizcilik haklarından menedilmesi, İran'ın itirazlarına sebep olunca sınır üzerindeki sorunlar da çözüme kavuşturulamadı. Bunun üzerine İstanbul'da Osmanlı, İran, İngiltere ve Rusya devletleri temsilcileri bir araya gelerek İstanbul Protokolü'nü (4 Kasım 1913) imzaladılar⁷. Bu protokol neticesinde bir kısım petrol bölgeleri Osmanlı Devleti'ne bırakılsa da (BOA. HR. SYS. 720/1) sorun yine çözülemedi.

Sınır sorunlarının çözüme kavuşturulmaması, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus ve İngilizlerin desteklediği Kürt aşiretlerinin sebep oldukları sorunların daha da artmasına sebep oldu. Nitekim İran hükümeti, savaşta tarafsızlığını ilan etmesine rağmen İran topraklarını işgal eden İngiliz ve Rusların hedefinde Ermeniler ve Nasturiler dışında Kürt aşiretleri vardı. İngilizler ve Ruslar, Kürt aşiretlerini para, cephane yardımı ve bağımsızlık vaadiyle Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, 1914 yılının sonlarından itibaren İran'a "Rauf Bey Müfrezesi" (Kurtcephe, 1992, s.247-269),

⁴ Erzurum Antlaşması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: (Aykun, 1995).

⁵ Osmanlı Devleti'nin görüşmelerden çekilmesinin sebebi; Görüşmeler sırasında Bender bölgesi aşiretlerinin vergilerini Osmanlı Devleti'ne ödeyeceklerini bildirmelerine rağmen bunun İran tarafından engellenmesi, Zuhab Hâkimi Esad Han'ın halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmasıydı (Sarıkçıoğlu, 2013, s. 95).

⁶ Bu antlaşmaya göre; İran'ın bağımsızlığı İngiltere ve Rusya tarafından tanındıktan sonra üç bölgeye ayrılacaktı. Buna göre ülkenin kuzeyi Rusların, güneyi ise İngilizlerin, geriye kalan bölgeler de İran'ın kontrolüne bırakılacaktı (Müstevfi, 1371, s. 247).

⁷ İstanbul Protokolü'nün ayrıntılı maddeleri için bakınız: (Aykun, 1995, s. 268-274).

“Birinci Kuvve-i Seferiye” ve “Ömer Naci Müfrezesi” gibi birlikler sevk etti. Çok geçmeden İran’ın Güney Azerbaycan bölgesinin önemli vilayetlerini zapt eden Osmanlı birlikleri, bölgedeki asayişin sağlanması konusunda önemli adımlar attı. Bu şekilde Bolşevik İhtilali’ne (1917) kadar Osmanlı Devleti, Rus destekli Kürt aşiretleri, Ermeniler ve Nasturilere karşı bölgede önemli mücadeleler verdi. Bu durum Osmanlı-İran arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep oldu (Karabalık, 2019, s. 31-103).

Bolşevik İhtilali neticesinde Ruslar, İran’dan birliklerini çekmek zorunda kalınca Ruslardan boşalan yerleri yine İngilizlerin desteklediği Ermeniler, Nasturiler ve bazı Kürt aşiretleri doldurmaya başladı (Brockelmann, 1992, s. 420). Bu Kürt aşiretlerinden en önemlisi Simko İsmail Ağa idi. Simko İsmail Ağa, bu dönemde sınırın iki tarafındaki faaliyetlerinden dolayı Osmanlı-İran ilişkilerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadı. Bolşevik İhtilali’ne kadar Osmanlı Devleti’ne karşı savaştan Simko İsmail Ağa, ihtilalden sonra taraf değiştirerek Osmanlı yanlısı bir politika izledi ve İran’da İngiliz destekli Ermeni ve Nasturilere karşı savaştı (Kesrevi, 1999, s. 725-742; Majd, 1389, s. 47-53). Bu arada İngilizlerin desteklediği Ermeniler ve Nasturiler, İran’daki Osmanlı yanlısı Türkler ile Kürtleri katletmeye başlayınca Osmanlı Devleti, İran’a yeniden askeri birlikler göndermek zorunda kaldı. Kısa bir süre İran’da kalan Osmanlı birlikleri, Mondros Mütarekesi’nin imzalanması neticesinde İran topraklarını boşaltmak zorunda kaldılar (Karabalık, 2019, s. 111-142).

Osmanlı birliklerinin İran’dan çekilmesi üzerine İngilizler, 9 Ağustos 1919 Antlaşması ile İran’ı himayeleri altına almak istediler⁸. Bu durum İran’da karışıklığı artırdığı gibi istikrarsızlığı da körüklüyordu. Bu krizin temeli ülkedeki etnik farklılıklardı. Nitekim İran’da hükümetler sürekli el değiştirdiği gibi Gilan, Azerbaycan ve Kürt bölgelerinde de ayaklanmalar artıyordu. Bu etniklerden bilhassa Kürtler, Türkiye-İran sınırındaki başat konulardan biri olmaya devam ediyordu (Lazarev, 1989, s. 213). Bölgedeki bu durum kendini Simko İsmail Ağa isyanı ile en şiddetli şekilde gösterdi. Mondros Mütarekesi’nden sonra Ruslardan geriye kalan silah ve cephaneyi ele geçiren ve Osmanlı ordusundan terhis edilen kaçak Kürt asıllı askerleri yanına çeken Simko, bölgede önemli bir güce ulaştı. Ayrıca Şemdinan ve çevresinde etkili bir nüfuza sahip olan Şeyh Taha ile ittifak yaptı. Böylece her ikisi de büyük bir güç oluşturdular. Simko’nun amacı, bölgede bir Kürt devleti kurmaktır (Çetinsaya, 2000, s. 772-775).

Simko’yu bağımsız bir Kürt devleti kurmaya cesaretlendiren olay, İran’ın batısından Osmanlı birliklerinin çekilmesiydi (Lazarev, 1989, s. 93). Ruslardan geriye kalan silahlara da sahip olan Simko’nun kötü eğitilmiş İran askerleriyle mücadele etmesi de oldukça kolaydı. Nitekim İran hükümetinin, baskın yapan Simko’ya karşı koyacak bir gücü yoktu (Bruinessen, 2010, s. 77). Dolayısıyla İran, Simko’ya karşı mücadele ettiyse de başarılı olamadı. Buna rağmen Simko, şimdilik başarılı olsa da tek başına mücadele etmesinin zor olduğunu da biliyordu. Bu sebeple İngilizlerden yardım almak için Seyit Taha’yı Bağdat’a gönderdi (Mayıs 1919). Seyit Taha, İngilizlerle gerçekleştirdiği görüşmede bir Kürt devleti kurmak için yardım istese de bu isteği kabul görmedi (Bulut, 1992, s.226-227). İngilizlerden istediği yardımı alamayan Simko, yönünü bu sefer de yardım almak için Anadolu’daki Millî Mücadele taraftarlarına döndü. Kendisi Bolşevik İhtilali’nden sonra Ermeniler ve Nasturilere karşı Osmanlı birlikleri ile iş birliği yaptığı (Bruinessen, 2010, s. 208) Türk milliyetçilerinden alacağı silah ve mühimmat karşılığında yeniden İngilizler, Ermeniler ve Nasturilerin saldırılarına karşılık verebilirdi. Bu sebeple Simko, bölgede Ermenilerle savaştığı için Kazım (Karabekir) Paşa kendisini destekledi (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, 2009, s. 206). Hem Simko hem de Anadolu’daki Millî Mücadele yanlılarının

⁸Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra İngiltere, İran’ı stratejik konumundan dolayı kendi menfaatleri için önemli görüyordu. Bilhassa sömürgesi Hindistan için İran, önemli bir konumdaydı. Bu sebeple İngilizler, 9 Ağustos 1919 Antlaşması ile İran’ı, İngiltere’nin himayesinde bir devlet statüsüne sokuyordu. Ayrıca antlaşmanın amacı, İran’ı İngiliz danışmanlarının denetiminde merkezileştirmek ve İngilizlerin denetiminde modern bir İran ordusu kurmaktır. (Garthwaite, 2011, s. 198). Ayrıca bu antlaşma ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: (Karadeniz, 2011, s. 1011-1027; Emni, 1382 s. 220, 246).

çıkarları uzlaştığından Simko, Türkiye’den silah ve mühimmat almaya başladı. Bu arada Simko, İran’da kontrol altında bulundurduğu bölgeyi iyice genişletti (Bruinessen, 2010, s. 208). Simko’nun, gücünü arttırması İran hükümetini tedirgin edince 1920’de İran hükümeti, Simko tehlikesine karşı harekâta geçti. İran hükümeti bu harekâta başarılı olunca Simko ve destekçileri dağıldı. Fakat gücünü kısa sürede toparlayan Simko, Ağustos 1920’de yeni bir isyan girişiminde bulunarak Rumiye ve Salmas ovalarını işgal ederek İran içlerine doğru ilerledi (Lazarev, 1989, s. 94).

Türkiye ve İran arasında Simko gerginliği sürerken Mustafa Kemal, Anadolu’da işgal güçleri ile mücadele ediyordu. Rıza Han ise İran’ın Güney Azerbaycan, Gilan ve Kürt bölgelerindeki isyanlarla uğraşıyordu (Sefai, 1353, s. 149-150; Foltz, 2022, s. 99). Rıza Han’ın amacı, İran’daki isyanları sona erdirmektir. Bu hedeflerden en önemlisi Simko idi. Ancak Simko, Mart 1921’de İran ordusunu Kızılca’da yenilgiye uğratarak Rumiye bölgesini tekrar ele geçirdi (Lazarev, 1989, s. 94). Bu durum Simko’nun ününü daha da arttırdı. İran hükümeti ise bu durumun Türkiye’nin desteği ile olduğunu düşünerek Türkiye’ye protesto telgrafları çekti. Ancak Simko’nun Türkiye ile iş birliği uzun sürmedi. Çünkü Simko, bir taraftan Türkiye ile iş birliği yaparak bölgedeki gücünü arttırırken, diğer taraftan İngilizlerle yeni bir iş birliği arayışına girdi. Simko’nun İngilizlerle görüştüğünü öğrenen Türkiye, Simko’ya karşı olan tavrını değiştirdi. Bunun üzerine Elcezire cephesi Komutanlığı, Revandiz Kaymakamı Özdemir Bey’e bir telgraf gönderdi. Telgrafta; Türkiye, Irak ve İran topraklarında rahat bir şekilde hareket eden ve esas amacı bölgede bir Kürt devleti kurmak olan Simko’nun İngiliz politikalarına hizmet eden düzenbaz biri olduğunu ve nüfuzunun artmasına engel olunmasını istedi (Sarıhan, 1996, s. 475). 1922 yılında Osmanlı Devleti’nin Tahran’daki maslahatgüzarı Nüzhet Bey’den alınan bilgilere göre Simko’nun İran topraklarında başlattığı isyanın İran Devleti tarafından bastırılmadığını, Simko’nun amacının bir Kürt devleti kurmak olduğunu ve İran Devleti’nin bu duruma karşı tavır alan Ankara Hükümeti’ne müteşekkir olduğu yönündeydi (BOA, HR. SYS., 2400/7). Türkiye desteğini Simko’dan çektikten sonra Rıza Han, 1922’de Simko’yu ağır bir yenilgiye uğrattı. Böylece küçük bir grup sadık adamı dışında Simko’nun etrafında kimse kalmadı. Simko, önce Türkiye’ye ardından da Irak’a kaçtı (Bruinessen, 2010, s. 211-212).

Türkiye ve İran arasında uzun süre devam eden Simko isyanı gerginliği sona erdikten sonra İngilizler, İran’ı politik baskı altında tutmaya devam ediyorlardı. Aynı zamanda Türkiye de Anadolu’nun batısından Yunanistan ve Güney Batıdan ise Fransızların saldırı tehditleri ile uğraşıyordu (Özgiray, 1999, s. 10-11). Bu durum Ankara’yı Müslüman komşuları ile ilişkileri geliştirmeye sevk etti. Bu devletlerin başında Buhara ve Afganistan’ın dışında İran geliyordu (Özgiray, 2010, s. 301). Bu amaçla Türkiye ve İran karşılıklı elçiler atasalar da Kürt aşiretlerinin sebep oldukları sorunlar bitmedi⁹. Çünkü bu sefer de iki ülkenin ilişkilerinin gerginleşmesine sebep olan Şeyh Sait İsyanı başladı. Şeyh Sait isyanı sırasında bazı Kürt aşiretleri, Türkiye’nin hâkimiyetini tanımadıklarını ilan etmişlerdi. Türk askerî birlikleri ile mücadele edecek güçte olmamalarına rağmen, arazinin dağlık olmasını fırsat bilen isyancı Kürt gruplar, İran sınırını geçerek kolay bir şekilde izlerini kaybettirebiliyorlardı. İsyancıların İran sınırını kolay bir şekilde geçmelerinin sebebi, İran’ın Kürt aşiretlerine verdiği destekti. Ayrıca Simko İsmail Ağa, 1925 yılında İran hükümeti tarafından affedilip tekrar İran’a döndükten sonra Şeyh Sait isyanı sırasında Türkiye’den İran’a kaçan isyancıları destekledi (Fırat, 1970, s. 225). İran hükümeti, Türkiye’nin tüm uyarılarına rağmen isyancı Kürtlere karşı harekete geçmedi ve bu durum iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu (Bruinessen, 2010, s. 241).

⁹ 22 Haziran 1922’de Ankara hükümetini tanıyan İran, Mofakhan Eshag’ı Ankara büyükelçisi olarak (Çamurcu, 2000, s. 92), Ankara hükümeti de Muhittin Paşa’yı 7 Ekim 1922 tarihinde Tahran Büyükelçisi olarak atadı (Çetinsaya, 2010, s. 781).

Aslında aynı dönemde ülkedeki Kürt isyanları ile uğraşan İran'ın Kürt politikasının değişmesinin bazı sebepleri vardı:

Bu sebeplerden en önemlisi ülkede bulunan yoğun Türk nüfusuydu. İran, ülkedeki Türk nüfusu sebebiyle Türkiye'nin yayılmacı bir politika izlemesinden (Çay, 2010, s. 472) ve dolayısıyla ülkedeki Türklerin bir gün milliyet duygusundan hareketle gözlerini Türkiye'ye çevirip ayaklanmasından korkuyordu (Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, (1924-1938), 1972, s. 23).

2. Ağrı İsyanının Başlaması ve İsyanda İran Aşiretlerinin Rolü

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra bölgede sükûnet sağlanmışken 1925 yılının sonbaharında Celali Aşireti'nin küçük bir kolu, İbrahim Huske Telli¹⁰ önderliğinde Ağrı'da eşkıyalığa başlamıştı. Mayıs 1926'da ise Yusuf Taso ve adamlarından oluşan bir eşkıya grup da Musob bucağına bağlı Kalecik köyünden bir miktar hayvan çalarak Ağrı Dağı'na kaçırdılar. Şeyh Sait İsyanı'nın bölgedeki etkileri devam ettiğinden ilk etapta basit bir eşkıyalık faaliyeti gibi görünen bu olay, isyana dönüştü. İsyana, Mayıs 1926'da Cinganlı, Bilhanlı, Kızılbaşoğlu ve Soğanlı aşiretleri ile İbrahim Huske Telli ve adamlarının bir araya gelip ayaklanmasıyla büyüdü. Bir süre sonra İran sınırını geçen Yusuf Taso ile beraberindeki bin atlı da isyan bölgesine gelerek isyancılara destek verdiler. O sıralarda İran'da bulunan İhsan Nuri de Ağrı'ya geçti. Bu şekilde isyanın büyümesi üzerine 28. Alay İsyanın bastırılması için görevlendirildi. 28. Alay, isyancılar üzerine giderken Serdarbulak ve Gevgeve istikametinden gelen İran'ın Sakanlı ve Kızılbaş aşiretleri alaya yan ve geriden ateş açtılar. İsyancılar karşısında duramayan alay, başarısız olarak Beyazıt'a dönmek zorunda kaldı. Alayın asiler karşısında başarısız olmasının üç sebebi vardı: Birincisi, alay komutanının hareketten önce İran'ı kuşkulamamaları için bilgilendirmesine rağmen İran'ın isyancılara haber vermesiydi. İkincisi, Beyazıt valiliği, İbrahim Huske Telli'ye teslim olmalarını istediğinde Telli, kendilerine üç günlük bir süre verildiği takdirde teslim olacağını bildirmesine rağmen alay komutanının isyancıların teslim olmalarını beklemeden taarruz etmesi ve alay komutanının bu tavrının, Telli ve adamlarının daha büyük direniş göstermelerine sebep olmasıydı. Üçüncü sebep ise: bilgilerin paylaşıldığı köylülerin bu bilgileri isyancılarla paylaşmasıydı (Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, (1924-1938), 1972, s. 168-170).

Ağrı'da bu şekilde gerginlik devam ederken Irak'a kaçan isyancıların bazıları İngilizlerin de desteğini alarak Revanduz'da bir toplantı gerçekleştirdiler. Şubat 1927'deki ilk toplantı, Seyyid Taha'nın evinde yapıldı. Bu toplantıya; kendisi dışında kardeşi Musluhuddin, Menkuru aşireti reisi Suvar Ağa namına kâtibi, Balık aşireti reisi Mehmet Ağa ve Şeyh Sait'in adamlarından Hınıslı Mehmet Emin (Broski) vardı. Toplantının ana konusu Türkiye karşıtı yeni bir ayaklanma hazırlanması üzerinedir. Yurt dışındaki bu isyancıların toplantıları bununla sınırlı kalmadı. Nitekim İngilizlerin de yönlendirmesiyle 1927'de yeniden Suriye'de bir kurultay topladılar. Mehmet Şükrü (Sekban)¹¹ başkanlığındaki bu toplantıya da Kürt örgütleri dışında Ermeni Taşnak örgütü lideri Papaz Vahan Papazyan da katıldı ve bu toplantıda Ağrı İsyanı'nda önemli rolleri olan "Hoybun"¹² adlı örgütün temelleri atıldı (Şimşir, 2010, s. 141).

¹⁰ Gerçek adı İbrahim Ağa olan İbrahim Huske Telli (Bro Heski Tello) Celali aşiretindendir. Babasının adı Hasan, annesinin adı ise Telli olduğundan adındaki kısaltmalar da buradan gelmektedir (Kahraman, 2003, s. 191).

¹¹ 1881'de Diyarbakır'ın Ergani İlçesinde doğan Mehmet Şükrü Sekban, 1908'de "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti", 1912'de "Hevi" (Ümit), 1918'de Kürt Teali Cemiyeti" ve 1927'de Hoybun Örgütü'nün kurucuları arasında yer alan, cumhuriyetin ilk yıllarında önemli Kürtçülerden biriydi. Ancak daha sonra yaptığı araştırmalar neticesinde Kürtlerin Turan kökenli olduğunu düşünerek önceki Kürtçülük çalışmalarından pişmanlık duymuştur (Şimşir, 2010, s. 143).

¹² Kürtçe "benlik" manasına gelen "Hoybun", Ermenice "Ermeni yurdu" anlamına gelen "Haypun" kelimelerinin birleştirilmesiyle ortaya çıkan bir kelimedir. Hoybun Cemiyeti, Şeyh Sait isyanına katılanlar veya mütareke döneminde İngilizlerle iş birliğine giren Kürt liderleriyle Ermeni Taşnak liderleri arasındaki iş birliğine dayanmaktadır. Bu cemiyet hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: (Sarınay, 1998, s. 207-244).

Hoybun Örgütü kurulduktan sonra Ağrı'da yeni bir isyan patlak verdi. Bu sefer isyancılar dışardan aldıkları destekler sebebiyle daha güçlüydüler. İsyancıların en büyük destekçileri, İran aşiretleri ve isyancıların İran'a kaçmasına göz yuman İran hükümetiydi. Ağrı'daki isyan devam ederken İran topraklarında yaşayan bazı Kürt aşiretleri de sınır geçerek isyan bölgesine geçtiler. Nitekim 10 Ekim 1928'de İran'dan gelen ve kaçakçılık yapan eşkıyalar, sınır bölgesinde bulunan bir karakola saldırdılar. Bu saldırıya İran'ın sınır köylüleri ile Milan aşiretine mensup eşkıyalar da dahil oldular. Fakat gerek karakol efradının ve gerekse Balçılı ve Çubuklu bölük kumandanları ile tabur merkezinden gönderilen atlıların yardımıyla eşkıyalar arkalarından 2 ölü ve 1 mecruh yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldılar (BCA. 127.912.14).

Ağrı İsyanı devam ederken 1929 yılında da Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde birtakım isyanlar patlak verdi. Bu isyanların amacı da Ağrı İsyanı'nın başarılı olabilmesi için Ağrı'ya daha az birlik gönderilmesini sağlamak amacıyla hükümet kuvvetlerinin ilgisini bu bölgelere çekmekti (Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar, 1972, s. 174). Bu arada daha önce Türkiye'den kaçıp İran'a sığınan isyancılar da Türkiye aleyhindeki faaliyetlerine devam ediyorlardı. 26 Ağustos 1929'da Halit, İhsan Nuri, Ferzende ve Kör Hüseyin Paşa'nın oğullarından Nadir ve Mehmet'in maiyetlerinde 160 atlı Hangediği ve Sarıçimen'den Zilan deresine geçtiler. Kör Hüseyin'in Jafi isimli küçük oğlu da İran'da Yusuf Abdal'ın yanında Tozu ve adamlarına ait çadırların bulunduğu mahalden Ovacık civarındaki İran köylerine girmişler ve tayyare bombardımanından çok korkmuşlardı. Halekanlı Halit ile Tozu ağalar da İran Tahdid-i Hudut Komisyonu üyelerinin yanına gelerek beş altı saat süren bir görüşme gerçekleştirdiler. Bunlar, komisyon üyelerine tayyare bombardımanında kendilerine verilen zarardan bahsettiler (BCA. 128.915.43).

Ağrı'daki isyan geniş bir bölgeye yayılırken Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in, başkanlık ettiği 28 Aralık 1929 tarihli Bakanlar Kurulu, 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'daki isyanın bastırılması için askeri bir harekâtın başlatılması konusunda karar aldı. Bunun üzerine gerekli hazırlıkları yapan Genelkurmay Başkanlığı, harekât stratejisini belirleyerek, Haziran 1930'da başlayacak ve ertesi yıl da devam edecek olan operasyonda bölgenin eşkıyadan temizlenmesi için bütün tedbirleri aldı (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları, 1992, s. 93-94). Bu arada İran'dan gelen eşkıya da baskınlarına devam ediyordu. Nitekim 5 Haziran 1930'da İran'dan gelen 70 kişilik bir eşkıya grubu, Milanlı Osman Bey'i hayvanlarıyla birlikte Orcan istikametine kaçırdılar. Bu baskın sırasında Körican hudut karakolu ve jandarmalarla eşkıyalar arasında yapılan müsademedede bir jandarma şehit düştü ve iki nizamiye neferi de yaralandı. Yaralanan bir nefer de eşkıyanın eline düşerek Kaleniye'ye götürüldü. Eşkıyadan ise 6 ölü vardı (BCA. 128.920.6). Haziranın 10-12'sinde tayyareler tarafından bombalanan eşkıya, İran hududuna doğru kaçmaya başladı. 19-20 Haziran gecesi de Kör Hüseyin oğulları ile Yusuf Abdal gibi isyancıların idaresinde İran'ın Yekmel köyünde hazırlanan 10 atlıdan mürekkep bir çete Gevrişamyan civarında sınırı geçtiler ve mensubu oldukları Haydaranlı aşiretinin Türkiye'de bulunan akrabaları nezdine kadar ilerlediler ve 19 Haziran'da hudut üzerinde bulunan Hanik köyüne taarruz ettiler (Akşam, 2 Temmuz 1930). Bunların amacı, Zilan etrafında yeni bir irticai hareket başlatmaktı. Bu sırada zaten Zilan ve çevresinde karışıklık hâkimdi. Fakat Zilan ve çevresine yayılan eşkıya, jandarma ve karakollar karşısında duramasalar da jandarma ve kıtaatın bulunmadığı köylere hem sarkıntılık yaptılar hem de taraftar topladılar. İran tarafından teçhiz edilen bu eşkıya grup, jandarmanın takibati neticesinde İran'a kaçmak zorunda kaldı (Cumhuriyet, 29 Haziran 1930).

4 Temmuz 1930'da ise Şaki Halit isimli bir eşkıya 100 kadar adamıyla sınırı geçerek halka saldırdı. İranlı Celali Aşireti'nin bir kolu olan Halikanlı taifesi de sınırın beş kilometre yakınında Ovacık etrafına çadır kurdu. Halit Ağa ve avenesi de Çığlı köyü yakınına geldiler. Köylüleri kendilerine katılmaya zorlayan isyancılardan kaçan köylülerin kimisi dağlara kimisi de karakollara sığındılar (Cumhuriyet 4 Temmuz 1930; Milliyet, 4

Temmuz 1930). Buradaki İran eşkıyası, Makû'yü üs olarak kullanıyordu (Milliyet, 5 Temmuz 1930). Bunun üzerine isyancılara ve İran eşkıyasına karşı Türk Hükümeti büyük bir tenkil harekâtı başlattı. Hükümet kuvvetlerinin karşısında duramayan isyancılar, geri çekilmeye başladılar. Hükümet kuvvetlerinin karşısında duramayan isyancılar, İran tarafına kaçmaya başladılar (Cumhuriyet, 8-9 Temmuz 1930). İran tarafına kaçan isyancılara Navur tepelerine gelen 100 kadar Kazak yardım ederek İran dâhiline götürdüler (Milliyet, 9 Temmuz 1930).

3. Ağrı İsyanı Sırasında Türk-İran Gerginliği

Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra Türkiye-İran ilişkilerinin normale dönmesi beklenirken Ağrı'daki isyan iki ülke ilişkilerinin yeniden gerginleşmesine sebep oldu. Üstelik yeni doğan Mustafa Kemal ve Pehlevi hükümetleri, eski ve sorunlu Osmanlı-İran ilişkilerinden farklı bir temel kurmak istiyorlardı. Ancak iki ülke arasındaki Kürt aşiretleri sorunu basit bir şekilde çözülemeyecek kadar köklü olduğundan bu girişim, birkaç aşamada iki ülke ilişkilerinde başka krizlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu kriz şimdi Ağrı isyanı ile kendini gösterdi (Bayat, 1374, s. 30). Nitekim isyanın çok uzun süre devam etmesinin ve geniş bir bölgeye yayılmasının en büyük sebebi, İran'ın isyancılara verdiği destektir. İran'ın isyancılara verdiği ilk destek, askerî harekât hakkındaki bilgileri isyancılara sızdırması oldu. Bu sebeple de askerî harekât başarısızlıkla neticelenmişti. İran'ın daha sonraki desteği ise isyancıların askerî harekât karşısında Ağrı Dağı'ndan kendi topraklarına geçmesine izin vermesi ve isyan süresince İran topraklarını, barınmak ve eğitim amacıyla kullanmalarıydı. Bu durumun önüne geçmeye çalışan Ankara Hükümeti, Tahran yönetimine uyarıda bulunarak hiçbir şekilde isyancıları desteklememesini istedi. İki ülke arasında gerginliğe sebep olan bu meselenin çözümü amacıyla iki ülkenin ilişkilerini yeniden düzenlemek amacıyla 22 Nisan 1926'da "Türkiye-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşması" imzalandı. Bu antlaşma ile iki ülke, devlet güvenliğini tehdit eden veya bozan örgüt veya kuruluşların oluşmasına ve çalışmalarına müsaade etmeyecekti. Ayrıca sınırda tehdit oluşturan aşiretlerin kontrolü sağlanacaktı (Soysal, 1983, s. 276- 278). Tahran'da imzalanan bu antlaşma, 22 Nisan 1926 tarihinde tasdik edildi (BCA. 19.34.3). Bu antlaşmaya rağmen Ağrı İsyanı patlak verdikten sonra isyancı Kürt aşiretleri, kolay bir şekilde İran tarafına geçtikleri gibi isyancıların elebaşları başta olmak üzere isyancılar İran tarafından desteklenmeye devam edildiler fakat İran hükümeti isyancıları desteklediğini hiçbir zaman kabul etmedi. Nitekim İranlı yetkililer yaptıkları açıklamalarla isyancıları desteklemediklerini söylediler de sınırda gerekli önlemleri almadıklarını itiraf ediyorlardı. Örneğin; İngiliz İstanbul Askeri Ataşesi, 5 Mart 1927'de İranlı meslektaş Albay Sadık Han ile bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede Sadık Han: İsyancı Kürtlerin kendilerine herhangi bir zararı dokunmadığı için Türkiye ile iş birliği yapmayacaklarını söyledi (Mesut, 1992, s. 213-214). Bu durum 1926 antlaşma hükümlerinin - uygulanmaması anlamına geliyordu. İran'ın sınırda gerekli önlemleri almaması üzerine hükümet, 27 Ekim 1927'de İran sınırında emniyet ve asayişin sağlanması amacıyla alınacak tedbirlerin bir protokolle tespit edilmesi için Ankara'da bulunan İran temsilcisi Furuği Han ile müzakerelerin başlamasını ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ile Tahran elçisi Memduh Şevket Bey'e yetki verilmesini kararlaştırdı (BCA. 26.58.17/25). Yapılan çalışmalar neticesinde 1926 Antlaşması'na ilave olarak 15 Haziran 1928 tarihinde yeni bir protokol imzalandı. Bu protokol ile İran, Türkiye'nin hassasiyetini anlayışla karşıladığını ifade ederek ilişkileri geliştirmeyi arzu ettiğini, eski antlaşma hükümlerine kesin bir şekilde uyacağını taahhüt etse de (Akşin, 1991, s. 192-193) bu protokol de kâğıt üzerinde kaldı. Çünkü İran, yine protokol gereklerini yerini getirmedi. Nitekim Ağrı İsyanı'nın geniş bir bölgeye yayıldığı dönem olan 1930'lu yıllarda Türk-İran gerginliği zirveye çıktı. İranlı yetkililer doğrudan isyancıları desteklediklerini söylemeseler de isyancıları desteklediklerini ima ediyorlardı. Örneğin; İngiltere'nin Tahran elçisi Sir. R. Clive, 16 Nisan 1930'da İran saray nazırı Teymurtaş ile Türk-İran sınırında yaşanan Kürt aşiretleri meselesi üzerine bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmede Teymurtaş, "bağımsız Ermenistan" gibi "birleşik Kürdistan" konularının İran'ı kaygılandırıldığını, devamında Ağrı Dağı'nda bir Kürt hükümetinin kurulduğunu, üstelik bir dışişleri bakanlarının bile olduğundan bahsetmiş ve İngiliz

makamlarının da bu Kürt hareketine sempati beslediğinden söz etti. . Ayrıca Teymurtaş, hareketin elebaşlarının Irak'lı Şeyh Mahmut ile temasta olduklarını Albay Lawrance'in de Kürtler arasında bulunduğunu iddia ediyordu. Teymurtaş'ı kaygılandıran mesele sadece bundan ibaret değildi. Azerbaycan'daki Musavat Partisi de kendisini kaygılandırıyordu. Ona göre Kürtçülerin "birleşik Kürdistan" peşinde koşmaları gibi, Musavat da "Birleşik Azerbaycan" için çalışıyor ve Musavat Partisi'nin merkezinin de halen İstanbul'da olduğunu söylüyordu. Teymurtaş bu partinin her ne kadar İran için önemsiz olduğundan bahsetse de "bağımsız Ermenistan" ve "birleşik Kürdistan" hareketleri ile Musavatçılar, arasında bir ilişki olduğunu düşünüyordu. Bu şekilde İran'ın isyancılara destek vermesine kılıf arayan Teymurtaş, Türkiye'yi suçluyordu. Kısacası Teymurtaş, İran için tehdit oluşturan Azerbaycan milliyetçilerini Türkiye destekliyorsa İran da Türkiye'yi hedef alan Kürtçü asileri destekler demek istiyordu Yani Teymurtaş'a göre "Birleşik Azerbaycan" kurmayı düşünen Musavat Partisi, İran'ı bölmeyi hedefliyorsa Hoybun ile Taşnak örgütleri de Türkiye'yi bölebilirlerdi (Şimşir, 2010, s. 326) demeye getiriyordu.

Teymurtaş, İngiltere'nin Tahran elçisi Sir. R. Clive ile yaptığı görüşmede İran'ın isyancılara yardım ettiğini üstü örtülü bir şekilde kabul etse de 1930 yılı Temmuz'unda Türkiye'de bulunan İran konsolosu Esadullah Han, İran'ın isyancılara destek verdiğine dair iddiaları reddediyordu. Ona göre Türkiye-İran ve Rusya arasında müşterek bir hudut mevkiinde olan Ağrı Dağı'ndaki hadiselerin yıllardan beri var olduğunu, gazetelerin iddia ettiği gibi aşiretlerin İran tarafından teçhiz edilmediğini, çok defa bir memleketin arazisinde yaptıkları bir sarkıntılığın diğer memleket arazisine geçerek yakayı sıyırmalarından ibaret olduğunu ve pek yakında bu durumun İran kuvvetleri tarafından ehemmiyetle takip edileceğini söylüyordu (Milliyet, 3 Temmuz 1930). Ayrıca Esadullah Han, eskiden beri eşkıya yuvası olan Ağrı Dağı'nda Celali denilen bir aşiretin oturduğunu ve nüfusunun yaklaşık 150 bin olduğunu söylerken göçebe yaşayan bu aşiretin köylerinin olmadığını ve İran topraklarına da tecavüz ettiğini iddia ediyordu. Esadullah Han, bu sorunun çözümü için de İran'ın, bu aşiretin tecavüzlerine son vermek amacıyla aşiret üyelerinin bir kısmını para ile razı ederken diğerlerinin üstüne asker sevk ettiğini, bu durumun da Celali Aşireti'nin halkının hemen hepsini silahlı yaptığını iddia ediyordu. Ayrıca arazi ekip mahsul almadıkları için de silahlı ve atlı olan bu aşiretin çapulculukla geçindiklerini, huduttan geçen aşiret üyelerini tevkif etmenin İran için de bir sorun olduğundan bahsetti. Devamında Ağrı Dağı hudut olduğu için üstünde Türk ve İran karakol ve kıtalarının olduğunu, her karakolun mesafesinin 2-3 mil olduğu için de eşkıyaların sınırı kolaylıkla geçtiklerini ve böylece köylere tecavüz ettiklerini, Çarlık Rusya'sı topraklarına da tecavüz eden bu aşiretin, İran hükümetinin Celali Aşireti reislerine nasihat ve tembihat ile tecavüzden vazgeçireceğini tahmin ettiğini söylüyordu. Esadullah Han'ın yaptığı açıklamayı eleştiren Akşam Gazetesi, Celali Aşireti'nin sayısının 150 bin değil en fazla 15 bin olduğundan bahsettikten sonra İran'ın kendi aczini göstermek için eşkıyanın sayısını fazla gösterdiğini yazıyordu (Akşam, 3-4 Temmuz 1930).

İran maslahatgüzarı Mehmet Sait Han ise bu mesele hakkında şöyle diyordu:

"Bu mesele hakkında henüz hükümetten hiçbir cevap almadım. Bildiklerim gazetelerdeki neşriyattan ibarettir. Bu iş hakkında Tahran'da hariciye nazırımız ile Türkiye sefiri Memduh Şevket arasında müzakerat devam etmektedir. İran hükümeti. Türk sefiri ile vaziyeti tetkik etmektedir. Biz Türk dâhili asayişini ihlal edecek bu kabil hareketleri müdafaa ve teşvik değil tevbih ederiz. Tahran'da asilerin İran'da geldikleri hakkındaki malumat tetkik edilmektedir. Ancak tetkikat neticesinde hüküm vermek kabil olabilecektir. Yalnız şunu söyleyelim ki ben şahsen Türkiye aleyhindeki herhangi bir hareketin İran'da yer bulacağına katıyen ihtimal vermem bizim iyi komşuluk münasebatımız hiçbir şeye benzemez" (Akşam, 8 Temmuz 1930) diyordu.

Bu arada Ağrı'da isyancıların tenkiline devam edilirken isyancılara destek veren İran'a Memduh Şevket Bey vasıtasıyla nota verildi (Cumhuriyet, 5 Temmuz 1930). Fakat isyan sebebiyle İran'ı eleştiren gazeteler, İran'ın vereceği cevabı da tahmin ediyorlardı. Onlara göre İran, şakilere yardım edilmediğini ve yaşanan olaylarda büyük üzüntü duyulduğunu ve Türkiye ile dost olduklarını bildirecekti (Milliyet, Temmuz 1930). 10 Temmuz 1930 tarihinde ise Tahran'da yayın yapan "İran" adlı gazete Ağrı İsyanı ve İran'ın politikasına yönelik bir başyazı yayımladı. Başyazıda İran'da silahlanan ve Türkiye'ye saldıran isyancıları yazan Anadolu ajansına özetle şunları söylüyordu:

"İran Kürt asilerine yardım etmedikten başka Türkiye lehine birtakım önlemler de almıştır. Şöyle ki: İran hükümeti, İran Kürtleri Türkiye'deki asilere yardım etmesin diye sınırın kapatılmasını, İran Kürt aşiretlerine sınırdan uzak durmalarını emretmiştir; Türkiye'den İran'a geçmiş olan Kürtleri ülkeden kovmuştur; İran Kürtlerinin asilere yardım etmelerine izin verilmemiştir. İran sınır görevlilerine Türk meslektaşlarıyla iş birliği yapmaları talimatı verilmiştir. Kısacası İran hükümeti, Türkiye'ye bir kardeş gibi davranmıştır. Dolayısıyla Anadolu ajansının yayını asılsızdır" (Şimşir, 2010, s. 332) yazıyordu.

İranlı yetkililerin açıklamalarına karşılık, Ağrı İsyanı'nda İran'ın rolünü belirten önemli bir kanıt daha vardı. Bu kanıt, 16 Temmuz 1930 tarihinde Rosita Forbes olarak bilinen McGrath adlı İngiliz bir kadının Türk-İran sınırı boyunca şahit olduklarını yazarak Londra'ya gönderdiği rapordu. Kürt bir rehber eşliğinde sınır boyunca at sırtında Kürtler arasında 11 gün dolaşan McGrath, eşkıyaları yakından tanıdı. Eşkıyalarla yakından tanışan ve fotoğraf çektiren McGrath, bunların bir top ele geçirdiklerini fakat bu topu dahi kullanamadıklarını bu sebeple topu kullanabilmesi için bir Ermeni bulduklarını fakat bu Ermeni'nin de topu kullanırsa Türklerin kendisini öldüreceklerini, kullanmazsa da eşkıyaların kendisini öldüreceklerini düşünerek oradan kaçmıştı. Bu arada Bitlis, Sasun ve Muş taraflarındaki çarpışmaları duyan McGrath, Türkiye'ye girmek istese de çatışmalardan dolayı girememiş bu sebeple Irak'a gitmek zorunda kalmıştı. Bu seyahat sırasında da McGrath, İran'dan Türkiye'deki eşkıyalara yapılan erzak ve cephane yardımlarının düzenli bir şekilde sınırdan geçtiğine tanık olduğunu raporda belirtmişti (Şimşir, 2010, s. 333).

Türkiye-İran gerginliği devam ederken Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in (Esandal) yerine asker kökenli olan Hüsrev Bey (Gerede), iki ülke arasında yeni bir sayfanın açılması için Tahran Büyükelçisi olarak tayin edildi (BCA. 13.58.12). Hüsrev Bey, bu göreve tayin edildiğinde İsviçre'nin Montrö kentinde izinliydi ve bu göreve tayin edildiğini duyduktan sonra hemen Türkiye'ye döndü (Gerede, 1952, s. 15; Hüsrev Gerede'nin Anıları-Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler (19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938), 2002, s. 237) ve Tahran'a gitmeden önce Yalova'ya giderek Mustafa Kemal ile görüştü. Bu görüşme sırasında Mustafa Kemal, Gerede'ye: Hudut üzerinde gerçekleşen hadiselerin kendisini Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürmediğinden bahsederken Rıza Han'ın da bu meselenin iki ülkenin ortak harekâtla bertaraf edileceğinden bahsettiğini belirtti (Cumhuriyet 26 Temmuz 1930). Ayrıca Mustafa Kemal, Gerede'ye hitaben: *"Hüsrev pasaportun cebindedir. Fakat dönmeni değil orada kalmanı, durumu dostane bir biçime sokmanı, sınır işlerini de çözümlemeni isterim"* (Hüsrev Gerede'nin Anıları-Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler (19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938), 2002, s. 237; Gerede, 1952, s. 15) diyerek iki ülke arasındaki bu meselenin çözülmesi için çalışmasını vurguladı.

Hüsrev Bey, İran'a vardktan sonra görevine başladı. Bir süre sonra da Rıza Han ile bir görüşme gerçekleştirdi. Görüşmenin ana konusu Ağrı Dağı ve sınırdaki Kürt eşkıyalara karşı yapılması planlanan ortak askeri harekattı. Gerede, Rıza Şah'a İran ordusunun büyük bir başkumandanı ve yüksek bir asker olduğunu ileri sürerek eşkıya gruplarının ortadan kaldırılması için hızlıca takibe mecbur olduklarını ve bu askerî harekât boyunca "hududa tecavüz" olmayacağını, iki devlet arasındaki dostluk ilişkilerini baltalayan bu eşkıyalara karşı ortak bir

askeri harekâtın gerçekleştirmenin önemini ve askeri faydalarını dile getirdi. Ayrıca Makû üzerinden bu eşkıyalara destek verenlere asla izin verilmemesi gerektiğini hatırlattı. Bunun dışında İngiltere ve Rusya'nın da kendi çıkarları için eşkıyaları desteklediklerini dolayısıyla bu olaylara ortak harekâtla son verilmenin zarureti anlattı. Fakat Rıza Şah, bu mevzulara karşı sessiz kaldı. Bunun yerine kendi şikâyetlerini aktardı. Şah'ın şikâyetleri, İran'ın Kürt asilerine yardımı sebebiyle gazetelerin yaptıkları karikatür ve yayınlardı. Hatta bu gazetelerin birinde "*Şah'ın Ağrı Dağı üzerinde nargileli*" bir karikatürü yayımlanmış, Hüsrev Bey bile bu karikatür sebebiyle devlet reisiyle alay etmeyi yersiz bulmuş ve Rıza Han'a gazetelerin yaptıkları yayınlarının sebebinin Kürt eşkıyaların yapmış oldukları baskınlar olduğunu belirtti. Nitekim yapılacak olan askeri harekâtın da bu sebeple gerçekleşeceğini belirten Hüsrev Bey, gazetelerin yaptıkları bu yayınları mazur görmesi gerektiğini ve bu hususta elinden geleni yapacağını dile getirdi (Gerede, 1952, s. 68-69).

Ağrı İsyanı devam ederken Türkiye ve İran tarafından oluşturulan sınır komisyonu çalışmalarına yeniden başladı. Fakat Türkiye, isyanın bastırılması için büyük uğraşlar verdiği sırada komisyon çalışmalarına ara verdi. Ancak isyan tamamen bastırıldıktan sonra 1931 yılında sınır görüşmeleri yeniden başladı (Bayat, 1374, s. 145). 1931 yılı Mayıs ayında askeri ataşe Kurmay Binbaşı Neşet Kiper, Hüsrev Bey ve Furugi Han başkanlığındaki İran üyeleri arasında Tahran'da görüşmeler başladı. Türkiye bu görüşmede daha önce askeri operasyonda ele geçirdiği Aybey bölgesine karşılık iki toprak parçasını İran'a vermeyi teklif etti. Fakat Aybey bölgesinin stratejik önemi İran'ı kaygılandırdı ve sınır meselesinin çözümünde Milletler Cemiyeti'nin hakemlik yapmasını teklif etti. Bunun üzerine Ekim 1931 tarihinde Hüsrev Bey, Ankara'ya gelerek Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ile görüştü. Tahran'daki görüşmelerin detaylarını Mustafa Kemal'e aktaran Hüsrev Bey, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'ın da Tahran'daki görüşmelere katılmasını teklif etti ve bu teklifi kabul edildi (Hüsrev Gerede'nin Anıları-Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler (19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938), 2002, s. 237). Fakat Türkiye, İran'a Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmadığından hakemlik başvurusunda bulunamayacağını bildirdi ve İran'ın yapacağı hakemlik başvurusunun da şikâyet kapsamında değerlendirileceğini belirtti. Bununla birlikte, İran ile yapılmış anlaşmalarda hakemlik ile ilgili bir hüküm olmadığı için altı çizildi ve Türkiye'nin sınır meselesinin çözümünde toprak takasını uygun gördüğü belirtildi (Gerede, 1952, s. 202-205). Neticede 23 Ocak 1932 tarihinde iki ülke arasında sınırların ayrıntılı bir şekilde belirtildiği antlaşmada Ağrı Dağı'nın sınır bölgesinde bazı değişiklikler yapılarak Küçük Ağrı olarak anılan bölgeyi İran, Türkiye'ye bırakırken güneydeki bir arazi İran'a verildi (T.C Resmî Gazete, 23 Haziran 1932). Böylece iki ülke arasında yıllardır devam eden Kürt aşiretleri meselesi çözülmüş oldu.

Sonuç

Türkiye-İran sınırında yaşayan Kürt aşiretlerinin sebep oldukları sorunlar XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve cumhuriyetin ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Sınır bölgesinde yaşayan bu Kürt aşiretleri, bölgede sebep oldukları olaylar sebebiyle önemliydiler. İki ülkenin Kürt aşiretlerine yaklaşımının zaman zaman değişkenlik göstermesi, iki ülke arasındaki Kürt aşiretleri meselesinin çözümünü zorlaştırıyordu. Örneğin; Simko İsmail Ağa, Bolşevik İhtilali'nden önce Osmanlı Devleti'ne karşı savaşıırken, İhtilal 'den sonra Osmanlı yanlısı bir tavır takınmıştı. Yine 1920 yılından sonra Türkiye'nin rejim değişikliğine gittiği, İran'da ise Kaçar Hanedanlığının sona erdiği dönemde her iki ülke de bu Kürt isyanlarını zaman zaman destekleyerek birbirlerine karşı kullandılar. İran, ülkedeki Türk nüfusu sebebiyle Türkiye'ye karşı Kürt aşiretlerini desteklerken, Türkiye ise Şeyh Sait İsyanı'ndan İran'daki Kürt aşiretlerini uzak tutmak amacıyla destekliyordu.

Türkiye ve İran arasındaki Kürt aşiretleri meselesi yeniden Ağrı isyanı ile krize dönüştü. Nitekim Ağrı İsyanı'nın siyasi Kürtçülük amacı taşımamasının dışında, dış destekli olması geniş bir bölgeye yayılmasına sebep oldu. İran bu isyan sırasında İranlı Kürt aşiretlerinin Tük topraklarına tecavüz etmelerine ses çıkarmadığı gibi isyancıların kendi topraklarını barınmak ve eğitim amacıyla kullanmalarına da ses çıkarmıyordu. Sorunun çözümü için Türkiye, cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal güvenliğini sağlamak için İran ile farklı anlaşmalar imzalsan da bu antlaşmalar Türkiye'nin ulusal güvenliğini sağlamada yetersiz kaldı. Çünkü İran antlaşma ve protokollerinin gereklerini yerine getirmiyordu.

İran her ne kadar Ağrı isyanında rolü olmadığını iddia etse de İranlı devlet adamlarının yaptıkları açıklamalar isyanı desteklediklerini açık bir şekilde gösteriyordu. Nitekim İran saray nazırı Teymurtaş'ın bölgedeki siyasi gelişmelerden duyduğu kaygılardan isyanı desteklediklerinin en önemli kanıtıydı. İran'ın Kürt aşiretlerini desteklemesinin sebebi, ülkede yaşayan yoğun Türk nüfusunun bir gün Türkiye'nin kışkırtmasıyla ayaklanacakları korkusuydu. Bunun dışında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren Musavat Partisi'nin de "birleşik Azerbaycan" hayali kurduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla İran'ın Güney Azerbaycan bölgesinin bir gün İran'dan ayrılabilceğini düşünüyordu. Bu sebeple İran, Türkiye'ye karşı isyan eden Kürtleri destekleyerek Türkiye'ye gözdağı verme çabasıındaydı. Bu sorun iki ülke arasında krize sebep olsa da İran, geri adım atmadı. Türkiye, Kürt isyancılara karşı kararlı bir tenkil harekâtı başlattıktan sonra İran da geri adım atmaya başladı ve neticede imzalanan 1932 antlaşması ile çok uzun süredir devam eden bu sorun çözüme kavuşturuldu.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Hariciye Nezareti, Tahrirat (HR. TH). 381/48

Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS). 2920/73, 720/1, 2400/7

Yıldız, Mütenevvi Maruzat, (Y.MTV), 306/5

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

128.915.43, 128.920.6, 19.34.3, 26.58.17, 13.58.12, 127.912.14.

Basın-Yayın Kaynakları

T.C. Resmî Gazete

Cumhuriyet

Milliyet

Akşam

Telif-tetkik Eserler

Akdevelioğlu, A.; Kürkçüoğlu, Ö., (2009). "Arap olmayan ülkelerle ilişkiler", *Türk dış politikası*. (edt. Baskın Oran). c. I, İletişim Yayınları. İstanbul.

Akşin, A. (1991). *Atatürk'ün dış politika ilkeleri ve diplomasi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.

Aykun, İ. (1995). *Erzurum konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran hudut antlaşması*. Atatürk Üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi. Erzurum.

Bayat, K. (1374). *sureş-i Kurdha-yı Torkiye ve tesir-i an ber revabıt-i harici İran ve Torkiye (1307-311)*. neşr-i tarih-i İran. Tehran.

- Brockelmann, C. (1992). *İslam ulusları ve devletleri tarihi*. (çev. Neşet ÇAĞATAY). Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- Bruinessen, M. V., (2010). “20. yüzyıl başında Türk-İran sınırında bir Kürt mütegalibesi: Simko İsmail Ağa”, *İran ve I. Dünya savaşı/büyük güçlerin savaş planı*. (ed. Touraj Atabaki), (çev. Gül Çağlalı Güven). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. İstanbul. ss. 71-97.
- Bulut, F. (1992). *Dar üçgende üç isyan*. Belge Yayınları. İstanbul.
- Çamurcu, K. (2000). *Firuze köprüde üçüncü cumhuriyet*. Şehir Yayınları. İstanbul.
- Çay, A. M. (2010). *Her yönüyle Kürt dosyası*. İlgi Kültür Sanat Yayınları. İstanbul.
- Çetinsaya, G. (2000). “Millî Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran ilişkileri (1919-1925)”. *Atatürk Araştırma Merkezi dergisi*. 16/48. ss. 769-796.
- Dilan, H. B. (1998)., *Türkiye’nin dış politikası/Atatürk dönemi 1923-1939*. Alfa Yayınları. İstanbul.
- Emini, A. R. (1382). *Tarih-i revabıt-ı harici-yi İran ez Kacariye ta sukut-ı Rıza Şah*. Tehran.
- Fırat, M. Ş. (1970). *Doğu illeri ve Varto tarihi*. Kardeş Matbaası. Ankara.
- Foltz, R. (2022). *İran tarihi*. (çev. Hüseyin Gökalep). İnkılap Kitabevi. İstanbul.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran tarihi, Pers İmparatorluğu’ndan günümüze*. İnkılap Yayınları. İstanbul.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt isyanları (1992)*. c. II., Kaynak Yayınları. İstanbul.
- Gerede, H. (1952). *Siyasi hatıralarım I-İran (Ağustos 1930- Haziran 1934)*. Vakıf Basımevi. İstanbul.
- Hallı, R. (1972). *Türkiye Cumhuriyeti’nde ayaklanmalar*. Genel Kurmay Harp Yayınları. Ankara.
- Hüsrev Gerede’nin anıları-Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve devrimler (19 Mayıs 1919-10 Kasım 1938)* (2002). (haz. Sami Önal). Literatür Yayınları. İstanbul.
- Işık, M. K. (2000). ‘İhsan Nuri Paşa’, *ünlü Kürt bilgin ve birinci kuşak aydınlar*. Sorun Yayınları. İstanbul.
- İran Azerbaycanı tedkik raporu*. (1927). Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Matbaası. Ankara.
- Kahraman, A. (2003). *Kürt isyanları*. Evrensel Basım Yayın. İstanbul.
- Karabalık, K. (2019). *Birinci Dünya Savaşı’nda Güney Azerbaycan*. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bolu.
- Karadeniz, Y. (2011). “İran’ın bağımsızlığının Curzon’a teslim edilmesi: 1919 İngiltere-İran antlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk”. *Turkish Studies*. 6/3. ss. 1011-1027.
- Kesrevî, A. (1999). *Târîh-i hicdeh sâle-i Azerbaycan*. c. II, Emir Kebir. Tehran.
- Kurtcephe, İ. ve Balcioğlu, M. (1992). “Birinci Dünya Savaşı başlarında romantik bir Türk Alman projesi –Rauf Bey Müfrezesi–”, *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi (OTAM)*. S. 3, ss. 247-269.
- Lazarev, M. S. (1989). *Emperyalizm ve Kürt sorunu (1917–1923)*. (çev. Mehmet Demir). Özge Yayınları. Ankara.
- Majd, M. G. (1389). *Ez Kacar be Pehlevi*. (tercome: Reza Merzani, Mustafa Emiri). Tehran.
- Mesut, A. (1992). *İngiliz belgelerinde Kürdistan 1918–1958*. Doz Yayınları. İstanbul.
- Müstevfi, A. (1371). *Şerh-i zendegâni-yi men ya tarih-i içtimâi ve idarî devre-i Kacariye*. Tehran.
- Özgiray, A. (1999). *Atatürk’ün dış politikası (1919-1938)*. Selçuklu Basımevi. İzmir.
- Özgiray, A. (2010). “İngiliz belgeleri ışığında Türk-İran siyasi ilişkileri (1923-1938)”. *Atatürk dönemi Türk dış politikası*. (der. Berna Türkdoğan). AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi. Ankara.
- Sarihan, Z. (1996). *Kurtuluş Savaşı günlüğü IV, Sakarya Savaşı’ndan Lozan’ın açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- Sarıkcıoğlu, M. (2013). *Osmanlı-İran hudut sorunları (1847-1913)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları. Ankara.
- Sarımay, Y. (1998). “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye’ye karşı faaliyetleri”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV / 40. ss. 207–244.
- Sefai, E. (1353). *Kuta-yi 1299*. Esfehan..;

- Soysal, İ. (1983). *Türkiye'nin siyasal andlaşmaları (1920-1945)*. C. I. Ankara.
- Şadilli, V. (1980). *Türkiye'de Kürtçülük hareketleri ve isyanlar*. cilt: 1, Kon Yayınları. Ankara.
- Şimşir, B. N. (2010). *Kürtçülük II, (1924-1999)*. Bilgi Yayınevi. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti'nde ayaklanmalar, (1924-1938) (1972)*. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı. Ankara.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir. Yazarlar etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgileri (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca burada belirtmişlerdir.